

16. Özbek Atasözlerinde “Ölüm” Kavramına Bir Bakış¹

Mustafa Said ARSLAN²

APA: Arslan, M. S. (2024). Özbek Atasözlerinde “Ölüm” Kavramına Bir Bakış. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (43), 325-345. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.14540039>

Öz

Milletlerin millî benliklerinin yansması olarak ortaya çıkan sözlü ve yazılı eserler, ait oldukları milletin yaşam tarzları, tarihleri, hayata bakışları ve değerleri gibi konularda adeta bir hazinedir. Asırlar boyu süregelen hayat tecrübeleriyle ortaya çıkan bu zengin eserlerden en dikkat çekici olanlarından biri de şüphesiz atasözleridir. Atasözleri; bir milletin tecrübelerinin, dünya görüşlerinin, inançlarının, ortak tutum, düşünce ve davranışlarının sözlü edebiyat vasıtasıyla nesilden nesle aktarılmasını sağlayan bir hafıza niteliğindedir. Hayata dair izleri barındıran atasözlerinde ele alınan konuların sıklığı, ait olduğu milletin yaşamında ne kadar ön planda olduğuna göre değişiklik göstermektedir. İnsanoğlunun varoluşuyla birlikte varolan ölüm kavramına da atasözlerinde sıklıkla yer verilmiştir. Atasözlerinde ölümü çok fazla dillendiren ve yaşamlarında bu kavramı sürekli düşünen insanların diğer kavramlara göre ölüm kavramını daha sık kullanmaları, ölüme karşı duyulan korkunun açık bir kanıtıdır. Çünkü ölüm bilinmezliğe açılan bir kapıdır. Bilinmezlikle ortaya çıkan, insanları korkutan bu kavram, zaman zaman bir ceza, zaman zaman bir tehdit olarak atasözlerinde kendine yer bulur. Bu çalışmada Oğuz grubu Türk Lehçeleri dışında Türkiye Türkçesine en yakın olan lehçelerden Özbek Türkçesindeki atasözlerinde ölüm kavramı incelenecek ve bu kavramın Özbek Türklerinin yaşam tarzında, kültüründe nasıl karşılık bulduğu açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Özbek Türkçesi, , Özbek Türkleri, atasözü, ölüm, halk felsefesi.

¹ **Beyan (Tez/ Bildiri):** Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmaı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Kaynak: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Benzerlik Raporu: Alındı – Turnitin, Oran: 5

Etik Şikayeti: editor@rumelide.com

Makale Türü: Araştırma makalesi, **Makale Kayıt Tarihi:** 07.08.2024-**Kabul Tarihi:** 20.12.2024-**Yayın Tarihi:** 21.12.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14540039>

Hakem Değerlendirmesi: İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme

² Öğr. Gör. Dr., Kastamonu Üniversitesi, TÖMER / Kastamonu University, TÖMER (Kastamonu, Türkiye), **eposta:** msarslan@kastamonu.edu.tr, **ORCID ID:** <https://orcid.org/0000-0003-0640-747X> **ROR ID:** <https://ror.org/015scty35>, **ISNI:** 0000 0004 0399 5533, **Crossref Funder ID:** 501100008004

An Overview of The Concept of "Death" in Uzbek Proverbs³

Abstract

Oral and written works that emerge as a reflection of the national identities of nations are a treasure trove of subjects such as the lifestyles, history, outlook on life, and values of the nation they belong to. One of the most striking of these rich works that have emerged through centuries of life experiences is undoubtedly proverbs. Proverbs; It is a memory that allows a nation's experiences, world views, beliefs, common attitudes, thoughts, and behaviors to be transferred from generation to generation through oral literature. The frequency of the topics discussed in proverbs containing traces of life varies depending on how prominent they are in the life of the nation to which they belong. The frequent use of the concept of death in proverbs, which existed with the emergence of human beings, proves how effectively death exists in people's lives. The fact that people who talk about death a lot in proverbs and constantly think about this concept in their lives use the idea of birth much less is clear evidence of the fear of death. Because death is the door to the unknown. A concept that emerges with the unknown and scares people, finds its place in proverbs sometimes as a punishment and sometimes as a threat. In this study, the concept of death will be examined in the proverbs of Uzbek Turkish, one of the dialects closest to Turkey Turkish, other than the Oghuz group Turkish Dialects, and will try to explain how this concept corresponds to the lifestyle and culture of Uzbek Turks.

Keywords: Uzbek Turkish, Uzbek Turks, proverb, death, public philosophy.

³ **Statement (Thesis / Paper):** It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation process of this study and all the studies utilised are indicated in the bibliography.
Conflict of Interest: No conflict of interest is declared.
Funding: No external funding was used to support this research.
Copyright & Licence: The authors own the copyright of their work published in the journal and their work is published under the CC BY-NC 4.0 licence.
Source: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and all the studies used are stated in the bibliography.
Similarity Report: Received - Turnitin, Rate: 5
Ethics Complaint: editor@rumelide.com
Article Type: Research article, **Article Registration Date:** 07.08.2024-**Acceptance Date:** 20.12.2024-**Publication Date:** 21.12.2024; **DOI:** <https://doi.org/10.5281/zenodo.14540039>
Peer Review: Two External Referees / Double Blind

Giriş

İlk örnekleri Türk Dilinin ilk yazılı kaynağı olan Orhun Abidelerinde karşımıza çıkan ve daha sonraki yazılı kaynaklarımızda da sıkça karşılaşılan atasözleri, birçok açıdan incelenmekte ve incelemeler sonucunda milletin tarihi, yaşam tarzı, hayat felsefesi, inanışları gibi konularda bize ışık tutmaktadır.

Atasözleri, atalarımızın uzun denemelere dayanan yargılarını genel kural, bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştırıran ve kalıplaşmış biçimleri bulunan, kamuca benimsenmiş özsözlerdir. Türklerde, yerleşmiş anlayışa göre atasözleri, millidir, tanrı ve peygamber sözleri gibi ruha işleyen etki taşır, inandırıcı ve kutsaldır (Yılmaz ve Sarı 2015, s. 2).

Bir dilin sözvarlığı içinde yer alan atasözleri; bir toplumun bilgeliğini, dünya görüşünü, deneyimlerini ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözlerdir (Aksan 2004: 33; Doğan 2009: 87). Nesilden nesile aktarılarak günümüze kadar ulaşan atasözleri, daha önceki kuşakların yargılarını ve gözlemlerini genellikle dilsel bir imge şeklinde, yol gösterici birer kural olarak sunarlar (Sağlam 2001: 46). Atasözleri, toplumsal yaşantı içindeki bireylerin uymaları beklenen bir genel kural ya da bir düstur niteliğindedir. Bu nedenle de atasözleri, milletlerin karakterlerini, hayat karşısındaki tutumlarını ifade eder (Çobanoğlu 2004: 1).

Türkçede atasözü kavramı, Dîvânu Lugâti't-Türk'te Arapça mesel, Türkçe sav; Divan edebiyatında ve Osmanlıcada mesel, darbimesel sözcükleri ile karşılanmıştır (Aksoy 1993: 13, 14). “Azerbaycan Türkleri “atalar sözü”, Gagauzlar “söleyiş”, Özbekler “makal”, Uygurlar “makal”, Başkurtlar “makal, eytim, atalar süzi”, Kazaklar “makal, metel, nakıl”, Kırgızlar “makal-lakap”, Tatarlar “atalar süzi, makal”, Türkmenler “atalar sözi, nakıl”, Karakalpaklar “makal”, Kumuklar “atalar sözü”, Nogaylar “makal, takpak” olarak atasözünü adlandırmaktadır.” (Alkaya 2001: 58). Özbek Türkçesinde atasözü kavramını açıklamak için makal sözcüğü dışında “matal, nakl, zarbumasal, atalar sözi, hikmatli söz, aforizm, hikoyat, hikmat, burungilar sözi, maşoyihlar sözi” kelime ve kelime grupları da kullanılır (Mirzayev ve Sarimsoqov 1987: 15).

Özbekler, atasözlerine çok değer veren bir toplumdur. Bu önem, atasözlerinin zenginliğinden, çeşitliliğinden anlaşılmaktadır (Erdem 2022: 40). Özbek şairi Erkin Vahid, Özbek atasözleri hakkında şu ifadeleri kullanmaktadır: “Atasözleri bizim için asırların sedası, geçmişimizde aynı havayı teneffüs etme hissini uyandıran ölmez nutuk ve çağlar arası köprüdür. Hikmetli sözler (atasözleri), bilinmeyen şairlerin yürekleri, halk istidadının mesafe bilmez ışıklarıdır. Zulmün, husumetin ve haksızlığın göğsüne saplanan adalet kılıcıdır. Atasözleri hiçbir padişahın ilan etmediği ferman, hiçbir cumhurbaşkanının mühürlemediği kanun, hiçbir devlet tarafından yazılmayan anayasadır.” (Yoldaşev ve Gümüş 1995: 5).

Atasözleri üzerine yapılan çalışmalara bakıldığında farklı metotlar kullanılarak sınıflandırma tercihleri yapıldığı görülmektedir. Yapı bakımından sınıflandırmalar, üretildiği ya da yayıldığı konum açısından sınıflandırmalar ve konusu bakımından sınıflandırmalar yapılan çalışmanın gereği doğrultusunda tercih edilmektedir.⁴

Özbek Türkçesinde atasözlerinin yer aldığı en kapsamlı kaynaklardan olan “O'zbek Xalq Maqollari (Mirzayev vd. 2019)” adlı eserde tespit edilen atasözleri konuları bakımından elli altı başlık altında sınıflandırılmıştır.

⁴ Atasözlerinin sınıflandırılması konusunda ayrıntılı bilgi için bknz: Atilla Kartal (2021). “Atasözlerinin Tasniflendirilmesi Üzerine Tematik Bir Yaklaşım: Antalya Örneği”. Karadeniz Araştırmaları. XVIII/72: 1031-1052.

Muhakkak ki insan hayatında bir şekilde var olan her şey atasözlerinde kendine yer bulmaktadır. Atasözleri hakkında yapılan tanımlar, araştırmalar, değerlendirmeler dikkate alındığında; bir kavramın bir millete ait atasözlerinde ne kadar çok kullanıldığı, bu kavramın o millet için ne kadar önemli olduğunu, o milletin hayatında bu kavrama dair inanışların çok olduğunu göstermektedir.

İnsan hayatının en önemli geçiş dönemlerinden olan ölüm, milletlerin sözcüklüğünde oldukça kapsamlı bir yer tutar. Dünyaya gelen bir canın belli aşamalar sonucunda dünyadan ayrılması ile bir bilinmezliğin başlangıcı olan ölüm, insanların yaşamlarında bıraktıkları iz değerinde atasözlerinde kullanılmıştır.

Geçiş döneminin ilki olan doğum, çoğunlukla mutlu bir olay olarak kabul edilmektedir. Dünyaya gelen çocuklar anne, baba ve akrabalar için bir sevinç kaynağıdır. Aileye katılan yeni birey, soyun devamı, ailedeki sayısal artışa katılan gücün ve dayanışmanın artması için önem arz etmektedir (Örnek 2000: 131).

Ölümün, toplumların inanış ve geleneklerinde, doğum ve düğün gibi bir geçiş değeri taşıdığı bilinmektedir (Boratav 1999: 194). En genel anlamıyla ölüm, "bir insan hayatının tam ve kesin olarak sona ermesi; ahiret yolculuğu, son, ebedî uyku, son yolculuk, emrihak, irtihal, memat, mevt, vefat"(Türkçe Sözlük) olarak tanımlanmaktadır.

Geçmişten bu yana insanlar, ölüm karşısında takındıkları tutum ve davranışları, sözlü veya yazılı bir şekilde ifade etmiş; bu noktada ölümün türlü yanlarını vurgulayan atasözü, deyim, beddua/dua, ağıt, destan, efsane, masal gibi birçok edebi ürün meydana gelmiştir (Karaca 2000: 15).

Ölüm hem bir yok oluşu hatırlatması hem insanı, kendi sonunu düşünmeye itmesi hem de ölen kişiye olan yakınlık münasebeti nedeniyle insanlarda derin izler bırakan tıbbi, felsefi, dini ve sosyolojik açıdan ele alınabilecek bir olgudur (Duman 2012: 97). İnsanın var oluşuyla birlikte var olan ve insanda önemli izler bırakan ölüm, pek çok halk edebiyatı ürününde kullanılmıştır. Halkın doğal yaşantısının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu ürünlerden biri olan atasözlerinde de ölüm kavramı, kimi zaman biyolojik olarak bir sonu kimi zaman bir tehdit unsurunu kimi zaman bir karşılaştırma unsurunu karşılamak üzere kullanılmıştır.

Orta Asya'nın ve Türk dünyasının kültür merkezi olarak adlandırabileceğimiz Özbekistan'ın birçok kültürün kesiştiği stratejik bir konumda bulunması sebebiyle kültürel açıdan dünyada çok mühim bir yeri vardır (Erdem 2022: 39). Türk dünyası için büyük önem taşıyan Özbekistan ve Özbek Türklerinin hayatlarında iz bırakan olaylardan esinlenerek oluşturdukları atasözlerinde sıklıkla yer alan ölüm kavramı da ilgi çekicidir.

Özbek atasözlerinde ölüm kavramının incelendiği bu çalışmada ölüm ve ölüme dair kavramlar kullanıldıkları atasözüne kattıkları anlam doğrultusunda aşağıdaki beş başlık altında değerlendirilmiştir;

1. Bir son olarak ölüm
2. Benzetme ve karşılaştırma aracı olarak ölüm
3. Kötü durumda kalmayı ya da ceza çekmeyi ifade etme aracı olarak ölüm
4. Zaman kavramı olarak ölüm

5. Farklı sözcüklerle karşılanan bir kavram olarak ölüm

Özbek Türkçesinde ölüm ve ölüm ile ilgili kavram içeren atasözleri tespit edilerek Türkiye Türkçesine aktarılmış ve yukarıda belirtilen başlıklara göre sınıflandırılmıştır. Sınıflandırılan atasözleri üzerine değerlendirmeler yapılmıştır.

1. Bir son olarak ölüm

Ölüm; ruhun bedenden ayrılmasıdır ki bu çoğunlukla “ruhun yükselerek gitmesi” şeklindedir. Bu sebeple de “uçmak, yükselmek, göğe çıkmak, bedeni terk edip gitmek” anlamındaki fiiller vasıtasıyla ölüm işaret edilir (Güner Dilek 2007: 182).

“öl-“ fiili, Türkçenin tarihi ve modern lehçelerinde sıkça kullanılmaktadır (Güner Dilek 2007: 182). Ercilasun’a göre “yükselmek” anlamındaki ör- ve ön- fiilleri ile “göğe yükselen, uçan ruh” anlamındaki “öz” kelimesi; “yükselmek, havalanmak” anlamındaki farazi bir *ö- fiiline dayandırılmaktadır (Ercilasun 2002: 47-48). Bu bağlamda *ö- fiili, Özbek Türkçesinde, o’l-, o’ltir-, o’ltiril- şeklinde kullanılmaktadır.

Ölüm her canlı için mutlak bir gerçektir. Canlıların bu gerçekten kaçması imkânsızdır. Yeryüzündeki bütün inanç sistemlerinde hayatın bir sonunun olduğuna inanılır. Bu son bazı inanç sistemlerinde sadece fizikî olarak gerçekleşse de mevcut düzenin yok olması olarak açıklanabilir.

Kutsal kitaplarda da yer aldığı gibi bu kaçınılmaz son her canlıyı muhakkak bulacaktır. Nitekim bu husustan “Her nefis ölümü tadacaktır (Âl-i İmrân 185. Ayet)” ayetinde de açıkça bahsedilmiştir.

Ko’pchilik bir mushtdan ursa, o’ldirar, / Bir burdadan bersa, to’ydirar. (Mirzayev vd. 2019: 22)
“Çoğunluk bir yumruk vurursa öldürür, / Bir parça ekmek verse, doyurur.”

Ko’p bir mushtdan ursa, o’ldirar, / Bir burdadan bersa, to’ydirar. (Mirzayev vd. 2019: 22) “Çok birer yumruk atsa, öldürür, / Bir parça ekmek verse, doyurur.”

Bersang – yeydi, ursang – o’ladi. (Mirzayev vd. 2019: 51) “Verirsen, yer; vurursan, ölür.”

Ilon o’z zahridan o’lmas. (Mirzayev vd. 2019: 81) “Yılan kendi zehrinden ölmez.”

Ilon o’lsa ham, zahri tishida qolar. (Mirzayev vd. 2019: 81) “Yılan ölse de zehri dışında kalır.”

Ajal olib kelsa yov, / O’ldir, berma hech ayov. (Mirzayev vd. 2019: 118) “Ecel getirirse düşman, / Öldür, verme hiç aman.”

Dushman o’lar, do’st qolar, / O’sma ketar, qosh qolar. (Mirzayev vd. 2019: 121) “Düşman ölür, dost kalır, / Boya gider, kaş kalır.”

Dushman o’ldirib oftobga tashlar, / Do’st o’ldirib – soyaga. (Mirzayev vd. 2019: 121) “Düşman öldürüp güneşe atar, / Dost öldürüp gölgeye.”

Bir boshga – bir o’lim. (Mirzayev vd. 2019: 134) “Bir başa bir ölüm.”

Bir kun – tug’lmoq, / Bir kun – o’lmoq. (Mirzayev vd. 2019: 134) “Bir gün doğmak, / Bir gün ölmek.”

O’zing uchun o’l yetim. (Mirzayev vd. 2019: 255) “Kendin için öl yetim.”

O’rta yo’lda oting o’lmasin, / O’rta yoshda – xotining. (Mirzayev vd. 2019: 317) “Orta yolda atın ölmesin, / Orta yaşta hatunun.”

Ot ko’rmagan ot ko’rsa, / Mina-mina o’ldirar. / Xotin ko’rmagan xotin ko’rsa, / Ura-ura o’ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 359) “At görmeyen at görse, / Bine bine öldürür. / Hatun görmeyen hatun görse, / Vura vura öldürür.”

Ot minmagan ot minsa, / Chopa-chopa o’ldirar. / To’n kiymagan to’n kiysa, / Qoqa-qoqa to’zdirar. (Mirzayev vd. 2019: 359) “At binmeyen at binse, / Koştura koştura öldürür. / Elbise giymeyen elbise giyse, / Vura vura eskidir.”

Xotini o'lgan qizli ovulga qarab yig'lar. (Mirzayev vd. 2019: 366) "Hatunu olen kizli kuye bakarak aqlar."

Sulaymon o'ldi, devlar qutuldi. (Mirzayev vd. 2019: 374) "Suleyman oldi, devler kurtuldu."

Ikki marta o'lmaysan, / Bir martasidan qochib qutulmaysan. (Mirzayev vd. 2019: 434) "Iki defa olmezsın. / Bir defasından kaçıp kurtulmazsın."

Itga it o'limi. (Mirzayev vd. 2019: 434) "Ite it olümü."

Ovchuning o'limi – ovda, / Suvchining o'limi – suvda. (Mirzayev vd. 2019: 436) "Avcının ölümü avda, / Sucunun ölümü suva."

Och to'yar, yalang'och kiyar, o'lgan ketar. (Mirzayev vd. 2019: 437) "Aç doyar, çıplak giyinir, olen gider."

Asrayman desa balo yo'q, / O'laman desa – davo. (Mirzayev vd. 2019: 484) "Korurum dese bela yok, / Ölüyorum dese deva."

Boy bo'lmasim bilibman, / Och o'ldirma, Xudoyim. (Mirzayev vd. 2019: 485) "Zengin olmayacağım öğrendim, / Aç öldürme, Allah'im."

Bugun bo'lsa ham shu o'lim, / Erta bo'lsa ham shu o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 485) "Bugün olsa da bu ölüm, / Yarı olsa da bu ölüm."

Qirg' yil qirg'in bo'lsa, / Ajali yetgan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 489) "Kırk yıl kırgın olsa, / Eceli gelen ölür."

Otangni o'ldirganga onangni ber. (Mirzayev vd. 2019: 86) "Babanı öldürene ananı ver."

Otangni o'ldirganga yaxshilik qil. (Mirzayev vd. 2019: 86) "Babanı öldürene iyilik yap."

Shirin so'z o'likni ham tiriltirar. (Mirzayev vd. 2019: 108) "Tatlı söz ölüyü bile diriltir."

Ilmsiz kishi o'limga yaqin. (Mirzayev vd. 2019: 175) "Eğitimsiz kişi ölüme yakındır."

O'ldirsa ham, mard o'ldirsın. (Mirzayev vd. 2019: 192) "Öldürse bile, mert öldürsün."

Bilmaganga bit o'ldirish qiyin. (Mirzayev vd. 2019: 248) "Bilmeyene bit öldürmek zor."

Bo'ldiradigan ham xotin, / O'ldiradigan ham xotin. (Mirzayev vd. 2019: 305) "Olduran da hatun, / Öldüren de hatun."

Bepul kafan topilsa, o'lmaq kerak. (Mirzayev vd. 2019: 354) "Parasız kefen bulunsa, ölmek lazım."

Yomon ho'kizga shox bitsa, suzib o'ldirar, / Yomon odamga mol bitsa, urib o'ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 75) "Kötü öküzde boynuz çıksa, boynuzlayıp öldürür, / Kötü adamda mal olsa vurup öldürür."

Cem Zafer'in aktardığına göre (2019: 69-70) "Ölümün ve ölüme dair korkunun birey üzerindeki etkilerinden hareketle ölüm korkusunun psikolojik anlamda pek çok çalışmada tahlil edildiği görülmektedir. Bu korkuya dair yapılan tahlillerin genel anlamda birbirine benzemesi sebebiyle pek çok çalışmada psikolojik etkiler üzerinde durulmaktadır (Koç 2002: 338). Bu bağlamda ölüm korkusu konusunda akademik araştırmalarda genel anlamda üzerinde durulan boyutları;

- ölümün bilinmezliği nedeniyle ölüme dair duyulan korku,
- kişinin öldüğü zaman yalnız kalması nedeniyle ölümden korkması,
- kişinin yakın akraba çevresi veya ailesini yitirmesine dair duyduğu korku,
- ölüm anında kişinin acı çekmekten korkması,
- bireylerin kişisel olarak geliştirdikleri kimliklerini kaybetme korkuları,
- ölüm sonrasında bir Ahiret inancı nedeniyle cezalandırılmaya dair korku,

- öldükten sonra hayatta olan insanların başlarına gelebilecek durumlardan dolayı endişelenme nedeniyle yaşanan korku,
- kişinin öldükten sonra herhangi bir âleme geçmeme nedeniyle yok olmasından duyduğu korku şeklinde sıralamamız mümkündür (Karaca, 1997: 110).”

Özbek Türkçesinde incelenen atasözlerinde de ölüm korkusuna dair izler açıkça görülebilmekte ve kimi zaman bu korku tehdit olarak kullanılabilir.

O'l, desang kampirga ham yoqmas. (Mirzayev vd. 2019: 117) “Öl desen ihtiyar bile beğenmez.”

Botirdan o'lim ham qo'r qar. (Mirzayev vd. 2019: 135) “Bahadırdan ölüm bile korkar.”

Sherning o'ligi ham ot hurkitar. (Mirzayev vd. 2019: 139) “Aslanın ölüsü bile at ürkütür.”

Qo'r qoq o'lmasdan burun o'lar, / O'likdan nima kutib bo'lar. (Mirzayev vd. 2019: 141) “Korkak ölmeden önce ölür, / Ölüden ne beklenebilir.”

Qo'r qsa ham, qo'y o'ladi, / Qo'r qmasa ham, qo'y o'ladi. (Mirzayev vd. 2019: 142) “Korksa da, koyun ölür, / Korkmasa da, koyun ölür.”

Qo'rquv o'limdan qutqarmas. (Mirzayev vd. 2019: 142) “Korku ölümden kurtarmaz.”

Olarda – kirar jonim, / Berarda – chiqar jonim. (Mirzayev vd. 2019: 214) “Alırken girer canım, / Verirken çıkar canım.”

Ölüm fizikî açıdan bir sondur. Ölümsüzlük ise her ne kadar fizikî açıdan mümkün olmasa da kimi zaman anılarda yaşamak kimi zaman mertçe davranışlarda bulunmak sayesinde onurlu davranışlarla hatıralarda kalabilmektedir. Özbek atasözlerinde de onurlu davranışlarda bulunan insanların ölümlerle karşılaşmayacakları ve sonsuzluğa ulaşacakları belirtilir.

İncelenen Özbek atasözlerinde ölüm, insan yaşamının sonunu ifade ederken bazen de bir nesnenin bitişini simgelemek için metaforik olarak kullanılır. Bu metaforik anlamı sağlayan ise bu atasözünü kullanan milletin sosyo-psikolojik dünyasıdır.

To'g'rilikka o'lim yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 61) “Doğruluğa ölüm yok.”

Asl odam hech o'lmas. (Mirzayev vd. 2019: 66) “Gerçek adam hiç ölmez.”

Yomon o'ldi desa, ishon, / Yomonligini qo'ydi desa, ishonma. (Mirzayev vd. 2019: 75) “Kötü öldü deseler inan, / Kötülüğünü bıraktı deseler inanma.”

Elchiga o'lim yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 89) “Elçiye ölüm yok.”

Yomonga o'lim yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 117) “Kötüye ölüm yok.”

Darmon bor yerda dard bo'lmas, / Erman bor yerda er o'lmas. (Mirzayev vd. 2019: 184) “Derman olan yerde dert olmaz, / Erman⁵ olan yerde er ölmez.”

Mard o'lar, nomi qolar. (Mirzayev vd. 2019: 187) “Mert ölür, namı kalır.”

O'lmagan qul oltin kosada suv ichar. (Mirzayev vd. 2019: 432) “Ölmeyen köle altın kâsede su içer.”

Sinmasni kulol yasamas, / O'lmasni Xudo yaratmas. (Mirzayev vd. 2019: 487) “Kırılmayanı çini ustası yapmaz, / Ölmeyeni Allah yaratmaz.”

Ölümün algılanışı insanın hayata bakış tarzına, inancına, yaşadığı hayatın şartlarına ve içinde bulunulan duruma göre değişiklik gösterir. Ölüm karşısında korkak ve karamsar olunabileceği gibi ölüm bir kurtuluş olarak görülebilir, hatta arzu edilebilir. Bazen de "bir avuç toprak olmak", "yok olmak" ve "çürümek" olarak nitelendirilerek ölüme isyan edilir. Bazen ise ölüm, uzun bir rüyaya dalmak veya

⁵ Uzun ömürlü, toplu olarak yetişen, çiçekleri kokulu bir bitki.

ebediyen uyumak olarak değerlendirilebilir (Sağol-Yüksekkaya 2010: 5).

Ölüm çoğu zaman korkulan, kendisinden kaçılan ve mümkün olduğu kadar geciktirilmeye çalışılan bir kavram olsa da kimi zaman bir kurtuluş olarak karşımıza çıkar. İçinden çıkılamayacak bir durumda ölümün tek çare olduğu aşığıda verilen Özbek atasözünde karşımıza çıkar:

Iting yomon bo'lsa, otib qutulasan, / Oting yomon bo'lsa, sotib qutulasan, / Qo'shning yomon bo'lsa, ko'chib qutulasan, / Ering yomon bo'lsa, ketib qutulasan, / Fe'ling yomon bo'lsa, o'lib qutulasan. (Mirzayev vd. 2019: 82) "Köpeğin kötü olursa vurup kurtulursun, / Atın kötü olursa satıp kurtulursun, / Komşun kötü olursa göçüp kurtulursun, / Kocan kötü olursa ayrılıp kurtulursun, / Huyun kötü olursa ölüp kurtulursun."

"Büyük zarar veya yok olmaya yol açabilecek durum; muhatara" (TDK 2011: 2300) olarak anlamı açıklanan tehlike kavramı da ölümü çağırıştır. Tehlikenin sonunda ölüm riski vardır. Tehlikeyi göze alan kişilerin de bir bakıma ölümü göze aldığı söylenebilir.

Ilonning o'lgisi kelsa, izda yotar. (Mirzayev vd. 2019: 81) "Yılanın ölesi gelse izde yatar."

Echking o'lgisi kelsa, cho'ponning tayog'iga suykanar. (Mirzayev vd. 2019: 169) "Keçinin ölesi gelse, çobanın sopasına sürtünür."

Parvonning o'lgisi kelsa, / Sham bilan o'ynashar. (Mirzayev vd. 2019: 409) "Pervanenin ölesi gelse, / Mumla oynasır."

2. Benzetme ve karşılaştırma aracı olarak ölüm

Ölmek fiilinden türetilen kelimeler yerine eski Türklerde çeşitli ifadelerin kullanıldığı bilinmektedir. Bu durum, bu kelimelerin tabu olarak algılandığının göstergesidir. Bu algılanış, ölümün istenmeyen yanına dikkat çekmektedir. Ölümden korkma, canlılar dünyasından göç etmenin verdiği tedirginliğin yanı sıra, ölü ruhun tekrar dünyaya dönerek geride kalanlara zarar vermesi düşüncesiyle de ilgili olabilir (Duman 2012: 102).

İnsanoğlunun bilinmezlikler sebebiyle korku duyduğu ölüm kavramının incelenen Özbek atasözlerinde sıklıkla bir karşılaştırma unsuru olarak kullanıldığı görülmüştür. Hayatın son evresi olan ölüm, karşılaştırılan unsurlarının ne kadar önemli olduğunu ortaya koymak için kullanılmıştır.

Eldan ayrilguncha, jondan ayril. (Mirzayev vd. 2019: 16) "Memleketinden ayrılacağına, canından ayrıl."

Yomon atalib tirik yurguncha, / Yaxshi atalib o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 70) "Kötü olarak bilinip canlı olacağına, / İyi olarak bilinip ölmek iyidir."

Dushman uyida yashagandan / Do'st uyida o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 121) "Düşman evinde yaşamaktansa / Dost evinde ölmek iyidir."

Dushmaningning o'limini tilaguncha, / Joningning sog'ligini tila. (Mirzayev vd. 2019: 122) "Düşmanın ölümünü dilemektense, / Canının sağlığını dile."

Do'stning ko'ngli qolguncha, / Dushmanning bo'yni uzilsin. (Mirzayev vd. 2019: 125) "Dostun gönlünün kırılmasındansa, / Düşmanın boynu kopsun."

Do'stning so'zi singandan, / Shaytonning bo'yni sinsin. (Mirzayev vd. 2019: 125) "Dostun sözünün kesilmesindense, / Şeytanın boynu kopsun."

Tiz cho'kib yashaguncha, / Tik turib o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 138) "Diz çöküp yaşamaktansa, / Dik durup ölmek daha iyidir."

Nomard bo'lib ko'pga kurguncha, / Mard bo'lib o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 189) "Namert olup kalabalığa karışmaktansa, / Mert olup ölmek iyidir."

Er yigitning so'zi o'lguncha, / O'zi o'lgani yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 292) "Erkek adamın sözü

ölmesindense, / Kendi ölümü iyidir.”

Yigitning sazasi o'lgandan / O'zi o'lgani yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 391) “Yiğidin sedasının ölmesindense / Kendi ölmesi iyidir.”

Nomussiz yurmoqdan nomusli o'lmoq yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Namussuz yaşamaktansa namuslu ölmek iyidir.”

O'rik yeb og'rigandan, olma yeb o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 480) “Kayısı yiyerek hastalanmaktansa elma yiyerek ölmek daha iyidir.”

Tirishqoqning teri chiqquncha, / Ishyoqmasning joni chiqar. (Mirzayev vd. 2019: 46) “Çalışkanın teri çıkana kadar, / İş beğenmezini canı çıkar.”

Botirning qoni chiqquncha, / Qo'rqqoqning joni chiqar. (Mirzayev vd. 2019: 135) “Bahadırın kanı çıkana kadar, / Korkağın canı çıkar.”

Yurib o'lguncha, urib o'l. (Mirzayev vd. 2019: 252) “Giderek öleceğine, vurup öl.”

Tirigiga kuyguncha, o'ligiga kuy. (Mirzayev vd. 2019: 291) “Dirisine yanacağına, ölüsüne yan.”

O'lib yeguncha, bo'lib ye. (Mirzayev vd. 2019: 388) “Ölüp yiyene kadar, bölüp ye.”

Tomoq ko'rmay o'lgandan, / Tomoq ko'rib, yeyolmay o'lgan yomon. (Mirzayev vd. 2019: 439) “Yemek görüp ölmekten, / Yemek görüp yiyemeden ölmek kötü.”

Beqo'nimga qo'nim yo'q, / Yomon odamga – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 67) “Huzursuza huzur yok, / Kötü adama ölüm.”

Yomonga o'lim yo'q, / Yaxshiga – yurim. (Mirzayev vd. 2019: 76) “Kötüye ölüm yok, / İyiye yaşamak.”

Botir o'lsa, nomi qolar, / Nomard o'lsa, nimasi qolar. (Mirzayev vd. 2019: 134-135) “Bahadır ölse, namı kalır, / Namert ölse, neyi kalır.”

Yaxshi turmas, yomon o'lmas. (Mirzayev vd. 2019: 93) “İyi durmaz, kötü ölmez.”

Hunarli o'lmas, / Hunarsiz kun ko'rmas. (Mirzayev vd. 2019: 183) “Hünerli ölmez, / Hünersiz güngörmez.”

Birov o'lmay, birov kun ko'rmas. (Mirzayev vd. 2019: 68) “Biri ölmeden biri güngörmez.”

Yukarıda verilen atasözlerinde bir tercih söz konusudur. Verilen iki durumdan birinin tercih edilmesinin daha doğru olacağı belirtilmiştir. Aşağıda verilen atasözlerinde ise ölüm kavramı daha çok benzetme yapmak için kullanılmıştır. Birbirine benzetilen iki kavram arasında “ölüm” belirleyici olmaktadır.

Otning o'limi – itning bayrami. (Mirzayev vd. 2019: 86) “Atın ölümü, itin bayramı.”

Arslonning o'ligi – sichqonning tirigi. (Mirzayev vd. 2019: 133) “Arslanın ölüsü, sıçanın dirisi.”

Arslonning bo'kirkani – sichqonning o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 133) “Arslanın kükremesi, sıçanın ölmesidir.”

Qiyg'irning qiyqirgani – tulkining o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 140) “Atmacanın çığılığı, tilkinin ölümüdür.”

Sichqonga – o'lim, / Mushukka – o'yin. (Mirzayev vd. 2019: 148) “Sıçana ölüm, / Kediye oyun.”

O'lik arslondan tirik sichqon afzal. (Mirzayev vd. 2019: 480) “Ölü aslandan diri sıçan iyidir.”

Otning o'limi – itning bayrami. (Mirzayev vd. 2019: 441) “Atın ölümü, itin bayramı.”

Arslonning bo'kirkani – to'ng'izning o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 465) “Arslanın kükremesi, domuzun ölmesidir.”

Yaxshi so'z kuldurar, / Yomon so'z o'ldurar. (Mirzayev vd. 2019: 110) “İyi söz güldürür, / Kötü söz öldürür.”

O'q birni o'ldurar, / So'z mingni. (Mirzayev vd. 2019: 111) “Mermi bir kişiyi öldürür, / Söz bin kişiyi.”

Dushman o'ldirib oftobga tashlar, / Do'st o'ldirib – soyaga. (Mirzayev vd. 2019: 121) “Düşman öldürüp güneşe atar, / Dost öldürüp gölgeye.”

Har kuni o'lgandan, / Bir kunda o'lgan yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 143) “Her gün ölmekten, / Bir gün

ölmek iyidir.”

Asirlikdan o'lim yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 183) “Esirlikten ölüm iyidir.”

Mard bir marta o'lar, / Qo'rqoq – yuz marta. (Mirzayev vd. 2019: 186) “Mert bir defa ölü, / Korkak, yüz defa.”

Mardning o'ligi – nomardning tirigi. (Mirzayev vd. 2019: 188) “Merdin ölüsü, namerdin dirisi.”

Qirqqacha ko'sa yaxshi, / Qirqdan so'ng o'lsa yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 225) “Kırka kadar köse iyi, / Kırtan sonra ölse iyi.”

Chaqimchi yetkazar, maqtanchoq o'ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 235) “Gammaz yetiştirir, övünmeyi seven öldürür.”

O'zini maqtagan – o'limning qorovuli. (Mirzayev vd. 2019: 237) “Kendini öven, ölümün bekçisidir.”

Birov o'laman desa, / Birov kulaman deydi. (Mirzayev vd. 2019: 241) “Biri öleceğim dese, / Biri güleceğim der.”

Yo jon chiqsin, / Yo – nom. (Mirzayev vd. 2019: 241) “Ya can çıksın, / Ya nam.”

Bo'ri xom yeb o'lmas, / Ho'kiz ishlab boy bo'lmas. (Mirzayev vd. 2019: 434) “Kurt çiğ yiyip ölmez, / Öküz çalıp zengin olmaz.”

Tuya cho'ksa, tuki qolar, / Agar o'lsa, yuki qolar. (Mirzayev vd. 2019: 470) “Deve çökse, tüyü kalır, / Eđer ölürse, yükü kalır.”

Suvsagan o'lmas, hovliqqan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 271) “Susayan ölmez, telaşlanan ölü.”

Arava sinsa – o'tin, / Ho'kiz o'lsa – go'sht. (Mirzayev vd. 2019: 281) “Araba kırılrsa, odun, / Öküz ölse, et.”

Uyqu o'lim bilan teng. (Mirzayev vd. 2019: 470) “Uyku ölümle denktir.”

O'limni o'ylagan uy qurmas. (Mirzayev vd. 2019: 367) “Ölümü düşünen ev yapmaz.”

Ölüm kavramının kullanıldığı aşağıdaki Özbek atasözlerinde bahsedilen iki unsur arasında ölümün zorluğu ön plana çıkarılarak bir karşılaştırma yapılmıştır.

Xo'rlik o'limdan yomon. (Mirzayev vd. 2019: 291) “Horlanmak ölümünden beter.”

Ayriliq o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 295) “Ayrılık ölümünden zor.”

Intizorliq o'limdan yomon. (Mirzayev vd. 2019: 297) “İntizar ölümünden beter.”

Yigitning xo'rliqi – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 391) “Yiğidin aşığılanması, ölümünden ağır.”

Nomus – yarim o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Namus, yarı ölüm.”

Nomus – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Namus, ölümünden ağır.”

Orsiz turmushdan orli o'lim yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Arsız hayattan arlı ölüm iyidir.”

Uyat – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 393) “Utanc, ölümünden ağır.”

Eman daraxtining egilgani – singani, / Er yigitning uyalgani – o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 394) “Meşe ağacının eğilmesi, kırılmasıdır, / Delikanlının utanması, ölümüdür.”

Er yigitga ikki nomus – bir o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 394) “Delikanhıya iki namus, bir ölüm.”

Odamni nomus o'ldirar, / Quyonna – qamish. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Adamı namus öldürür, / Tavşanı, kemiş.”

Odam ochlikdan o'lmas, ordan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 392) “İnsan açlıktan ölmez, ardan ölü.”

İyi ve kötü kavramları Özbek atasözlerinde çeşitli benzetmeler yoluyla sıklıkla karşılaştırılan iki unsurdur. Bu karşılaştırmaların ölüm kavramıyla da yapıldığı örnekler mevcuttur.

Yomon xotin o'lsa, keng to'shak qolar, / Yaxshi xotin o'lsa, mehnat-g'am qolar. (Mirzayev vd. 2019: 306) “Kötü hatun ölürse, geniş döşek kalır, / İyi hatun ölürse, emek ve keder kalır.”

Yaxshi kelin – kelin, / Yomon kelin – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 314) “İyi gelin, gelin / Kötü gelin, ölüm.”

Yaxshi xotin kelmasdan burun kuldirar, / Yomon xotin o'lmasdan burun o'ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 315) “İyi hatun gelmeden önce güldürür, / Kötü hatun ölmeden önce öldürür.”

Qarindoshing o'lsa-o'lsin, / Qadrdoning o'lmasin. (Mirzayev vd. 2019: 330) “Kardeşin ölürsa ölsün, / Yakın dostun ölmesin.”

Yaxshi o'g'il tindirar, / Yomon o'g'il o'ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 339) “İyi oğul sakinleştirir, / Kötü oğul öldürür.”

Umid o'rga tortar, / Umidsizlik – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 366) “Ümit yüksek tepeye çeker, / Ümitsizlik mezara.”

3. Kötü durumda kalmayı ya da ceza çekmeyi ifade etme aracı olarak ölüm

Eski kaynaklardaki bilgiler ve günümüzdeki uygulamalardan da anlaşılacağı gibi ölüm, insanlar için korku yaratan bir olay olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durumlara bağlı olarak, ölüm kavramının anlamı da genişlemiş ve her türlü felaketin en kötü sonucunu bildirecek durumlar için kullanılmıştır. Atasözlerinde bu durumun örneklerini görebiliriz. Ölümün, bahsini ettiğimiz anlam aralığında kullanıldığı atasözlerinde ölüm, öz manasını da korumakla birlikte her türlü kötü durumu ifade edebilecek metaforik anlamı ağırlıklı olarak kazanmıştır. Örnek olarak “Deliyile ölü sahibinindir.” atasözünü ele alacak olursak atasözünde yer alan “ölü”, gerçek manasının yanı sıra, “başa gelebilecek her türlü kötü iş” anlamında kullanılmıştır (Duman 2012: 102).

<Ho'k> degan ho'kizga o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 51) “Böğüren öküze ölüm.”

O'g'rini o'g'ri desang, o'lgisi kelar, / To'g'rini o'g'ri desang, kulgisi kelar. (Mirzayev vd. 2019: 65) “Hırsız hırsız desen, ölesi gelir, / Doğruya hırsız desen, gülesi gelir.”

<Berdi>sini aytguncha, urib o'ldirma. (Mirzayev vd. 2019: 265) “<Berdi>sini söyleyene kadar, vurup öldürme.”

O'lmoqning jazosi – ko'mmoq, / Yomonning jazosi – urmoq. (Mirzayev vd. 2019: 117) “Ölmenin cezası gömmek, / Kötünün cezası vurmak.”

Ishlamay yegan og'rimay o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 52) “Çalışmadan yiyen, hastalanmadan ölür.”

O'zi o'lgan qo'y qurbonlikka kirmas. (Mirzayev vd. 2019: 55) “Kendi ölen koyun kurban olmaz.”

Beqo'nimga qo'nim yo'q, / Yomon odamga – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 67) “Huzursuza huzur yok, / Kötü adama ölüm.”

Yomon bilan yo'ldosh bo'lsang, / Yomondan burun o'lasan. (Mirzayev vd. 2019: 70) “Kötü ile yoldaş olursan, / Kötüden önce ölürsün.”

Yaxshi bilan yurdim, / Yo'limni topdim. / Yomon bilan yurdim, / Go'rimni topdim. (Mirzayev vd. 2019: 91) “İyi ile oldum, / Yolumu buldum. / Kötü ile oldum, / Mezarımı buldum.”

Yaxshilik to'rga eltar, / Yomonlik – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 95) “İyilik başköşeye taşır, / Kötülük mezara.”

Yaxshi so'z to'rga eltar, / Yomon so'z go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 110) “İyi söz başköşeye taşır, / Kötü söz mezara.”

Dushman ba'zan kuldirar, / O'ng'ay topsa, o'ldirar. (Mirzayev vd. 2019: 120) “Düşman bazen güldürür, / Yolunu bulursa, öldürür.”

Urushning boshi – o'yin, / Oxiri – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 132) “Kavganın başı oyun, / Sonu ölüm.”

Botir o'lsa, yapaloq bosh ko'tarar. (Mirzayev vd. 2019: 135) “Bahadır ölse, baykuş başkaldırır.”

Qo'rqqo o'lmasdan burun o'lar, / O'likdan nima kutib bo'lar. (Mirzayev vd. 2019: 141) “Korkak ölmeden önce ölür, / Ölüden ne beklenebilir.”

Ikki ot tepishsa, / O'rtada eshak o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 144) “İki at tepişse, / Arada eşek ölür.”

Ikki tuya suykansa, / O'rtada chivin o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 144) “İki deve sürtünse, / Arada sinek

⁶ Özbek Türklerinde “Xudoyberdi” (Hüdaverdi) adında bir kişi adını söylerken etrafındakiler “Xudoy” (Tanrı) kelimesini duyar duymaz “Sen kendine Hüda mı diyorsun!” diye onu dövmeye başlamışlar. Onu tanıyanlardan biri ismin devamını kastederek ““Berdi”sini duymadan vura vura öldürmeyin!” demiş. Bu atasözü “Bir işin ayrıntısını tam anlamıyla öğrenmeden kesin karar vermemek gerektiğini” anlatır.

ölür.”

Ahmoqning o'z bilgani, / Gapirmasa, o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 158) “Ahmağın kendi bildiği, / Konuşmasa ölümüdür.”

Johilda kuch ko'p bo'lar, / Kuchim degan tez o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 162) “Cahilde güç çok olur, / Güçlüyüm diyen çabuk ölür.”

Mard yigitning dod degani – o'lgani, / Dod demasdan bet uchirgani – qo'rqqani. (Mirzayev vd. 2019: 186) “Mert yiğidin imdat demesi, ölmesi, / İmdat demeden dudaklarının titremesi korkmasıdır.”

Mardni o'ldirar firoq, / Nomarddan nomus yiroq. (Mirzayev vd. 2019: 188) “Merdi öldürür firak, / Namertten namus uzak.”

Nomard dushman ko'rsa, g'ussadan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 189) “Namert düşman görse, kederden ölür.”

Berganing bir yumurta, / O'ldirding turta-turta. (Mirzayev vd. 2019: 211) “Verdiğin bir yumurta, / Öldürdün dürte dürte.”

Tilab olgan bolamni echki suzib o'ldirdi. (Mirzayev vd. 2019: 245) “Dileyerek sahip olduğum çocuğumu keçi boynuzlayıp öldürdü.”

Qayg'u yo'g'ida qayg'u – / Qaynanamning o'lgani. (Mirzayev vd. 2019: 247) “Kaygı yokken kaygı, Kaynanamın ölümü.”

Yolg'onchi yorilib o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 259) “Yalancı yarılarak ölür.”

Tuhmatchi tuhmatdan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 262) “İftiracı iftiradan ölür.”

So'zi o'lganning o'zi o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 290) “Sözü ölenin kendisi ölür.”

Onang o'ldi – otang o'ldi. (Mirzayev vd. 2019: 309) “Anan öldü, baban öldü.”

Kaptar bo'lib tug'lsang, qarg'a bo'lib o'lma. (Mirzayev vd. 2019: 377) “Güvercin olarak doğduysan, karga olarak ölme.”

Suvsizlikdan baliq o'lsa, daryoga nima g'am. (Mirzayev vd. 2019: 385) “Susuzluktan balık ölse, deryaya ne.”

Cho'pon ko'p bo'lsa, / Qo'y harom o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 387) “Çoban çok olursa, / Koyun mundar ölür.”

Qassob ko'p bo'lsa, qo'y harom o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 389) “Kasap çok olursa, koyun mundar ölür.”

Yigitni or o'ldirar, / Tuyani – sarbon. (Mirzayev vd. 2019: 391) “Yiğidi ar öldürür, / Deveyi, kervanbaşı.”

G'arni g'ar desang, o'lgisi kelar, / Sog'ni g'ar desang, kulgisi kelar. (Mirzayev vd. 2019: 396) “Fahişeye fahişe dersen, ölesi gelir, / Düzgün insana fahişe desen, gülesi gelir.”

Yovga yalinma – joningni olar, / Dovga yalinma – molingni olar. (Mirzayev vd. 2019: 397) “Düşmana sığınma, canını alır, / Güçlüye sığınma, malını alır.”

Anglamay gapirgan og'rimay o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 406) “Anlamadan konuşan hastalanmadan ölür.”

Urishganga bir o'lim, / Orachiga – ikki. (Mirzayev vd. 2019: 414) “Kavgaya bir ölüm, / Arabulucuya, iki.”

O'ylamay gapirgan, og'rimay o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 418) “Düşünmeden konuşan, hastalanmadan ölür.”

O'ylamay so'zlagan, o'qchimay o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 418) “Düşünmeden konuşan, öksürmeden ölür.”

Mol egasiga o'xshamasa, harom o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 449) “Mal sahibine benzemezse, mundar olur.”

Chimxo'r ho'kiz ochdan o'lar. (Mirzayev vd. 2019: 471) “Yemek seçen öküz aç ölür.”

Itni o'ldirganning o'zi ko'mar. (Mirzayev vd. 2019: 475) “İti öldürenin kendisi gömer.”

Nari borsam, ho'kiz o'lar, / Beri kelsam, arava sinar. (Mirzayev vd. 2019: 477) “İleri gitsem, öküz ölür,

/ Beri gelsem, araba kırılır.”

4. Zaman kavramı olarak ölüm

Her insanın belli bir yaşam süresi vardır. Bu sürenin sona ermesi anlamına gelen ölüm, er geç her canlının başına gelecek, kaçınılmaz bir olaydır. Bu yönüyle insanın kaderidir. Ölmek, insanoğlunun bu dünyada ortaya koyduğu son eylemdir. Ünlü Alman filozofu Nietzsche, bu durumu “Ölümün tek iyiliği bir daha olmayacak olmasıdır (Yalom 2024: 104)” aforizmiyle yorumlamıştır.

Doğumla başlayan varoluş süreci ölümle nihayete erer. İnsanoğlu için dünyada geçirdiği sürenin son aşaması ölümle gerçekleşir. Bu durum sonucunda insanlar ölüm kavramına bir zaman anlamı yüklemişlerdir. Aşağıda verilen atasözlerinde ölümün ulaşılabilecek en son zaman olarak değerlendirildiği görülmektedir.

Yoridan ayrılğan yetti yıl yığ'lar, / Yurtidan ayrılğan o'lguncha yığ'lar. (Mirzayev vd. 2019: 13)
Yârinden ayrılan yedi yıl ağlar, / Yurdundan ayrılan ölene kadar ağlar.

Harom yegin to'yguncha, / Kaltak yegin o'lguncha. (Mirzayev vd. 2019: 56) Haram yiyin doyana kadar, / Dayak yiyin ölene kadar.

Yomon bilan yurguncha, / Yolg'iz yurgin o'lguncha. (Mirzayev vd. 2019: 71) Kötü ile olana kadar, / Yalnız ol ölene kadar.

O'lganda go'ring keng bo'lsin, / Tiriklikda – fe'ling. (Mirzayev vd. 2019: 97) Öldüğünde mezarın geniş olsun, / Diriliğinde huyun.

Arpa-bug'doy bir kuningga yaraydi, / Sodiq do'sting o'lguningcha yaraydi. (Mirzayev vd. 2019: 119)
Arpa buğday bir gününe yarar, / Sadık dostun ölene kadar yarar.

Tan pardozi oltmishgacha, / Aql pardozi o'lguncha. (Mirzayev vd. 2019: 168) Ten güzelliği altmışa kadar, / Akıl güzelliği ölene kadar.

O'lmagan – qo'shiqchi, / Erinmagan – eshikchi. (Mirzayev vd. 2019: 179) Ölmeyen, şarkıcı, / Erinmeyen, kapıcı.

O'rgangan qiliq o'lganda qolar. (Mirzayev vd. 2019: 197) Öğrendiğin alışkanlık öldüğünde kalır.

O'g'ri o'rganganini o'lguncha qo'ymas. (Mirzayev vd. 2019: 197) Hırsız öğrendiğini ölene kadar bırakmaz.

Yigitning ko'ngli qolsa – o'lguncha, / Xotinning ko'ngli qolsa – tuqquncha. (Mirzayev vd. 2019: 307)
Delikanlının gönlü kırılrsa, ölene kadar; / Hatunun gönlü kırılrsa, doğana kadar.

Yot – yeguncha, qarindosh – o'lguncha. (Mirzayev vd. 2019: 323) Yabancı, yiyene kadar, kardeş ölene kadar.

O'g'ri o'la-o'lguncha to'g'riman der. (Mirzayev vd. 2019: 401) Hırsız ölene kadar doğruyum der.

Hisobini bilgan – bir yıl yetim, / Hisobini bilmagan – o'lguncha yetim. (Mirzayev vd. 2019: 447)
Hesabını bilen bir yıl yetim, / Hesabını bilmeyen ölene kadar yetim.

5. Farklı sözcüklerle karşılanan bir kavram olarak ölüm

Tarih boyunca Türkler ölümü “öbür dünyaya veya öteki dünyaya (ahirete) gitmek”, “misafirliğin son bulması”, “cennete ya da (sevilmeyen kişiler için) cehenneme gitmek”, “geçiş, geçilmesi gereken bir menzil”, “yaradana kavuşmak”, “(ruh/can kuşunun) uçuşması, göğe yükselmesi”, “canın/ruhun bedenden ayrılışı”, “nefes almanın sona ermesi”, “kader”, “mezara girip yok olmak”, “toprağa karışıp yok olmak”, “aydınlıktan karanlığa gidiş”, “yok olmak”, “uyumak, istirahat çekilmek”, “gözlerini kapamak/yummak”, “ceza(landırma)” gibi algılarıyla bazen olumlu bazen de olumsuz bir olgu olarak değerlendirmişlerdir (Sağol-Yüksekkaya 2010: 3-40).

İnsan hayatında derin etkileri bulunan ölüm kavramı şüphesiz farklı kelimeler kullanılarak da atasözlerinde kendine yer bulmuştur.

5. 1. “Ceset, ölü, ölüm” anlamlarını karşılayan kelimelerle oluşturulan atasözleri

Özbek Türkçesinde ölüm kavramı ile ilgili atasözlerine bakıldığında bu kavramı çağrıştıran farklı kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir. Bu kelimelerden jasad “ceset”, o’lik “ölü” ve o’lim “ölüm” kelimeleri ile oluşturulan atasözleri aşağıdaki gibidir:

Suyak sinsa, et qolar, / Jasad chirisa, ot qolar. (Mirzayev vd. 2019: 378) Kemik kırılrsa, et kalır, / Ceset çürüse, namı kalır.

Yaxshi it o’ligini ko’rsatmas. (Mirzayev vd. 2019: 92) İyi köpek ölüsünü göstermez.

Shirin so’z o’likni ham tiriltirar. (Mirzayev vd. 2019: 108) Tatlı söz ölüyü bile diriltir.

Sherning o’ligi ham ot hurkitar. (Mirzayev vd. 2019: 139) Aslanın ölüsü bile at ürkütür.

O’likka yig’lagan essiz ko’zim, / Nodonga so’zlagan essiz so’zim. (Mirzayev vd. 2019: 170) Ölüye ağlayan akılsız gözüm, / Aptala söylediğim akılsız sözüm.

Qo’yingni qassobga so’ydir, / O’likni murdashg’o yuvdir. (Mirzayev vd. 2019: 181) Koyununu kasaba kestir, / Ölüyü gassala yıkat.

Yaxshi it o’ligini ko’rsatmas. (Mirzayev vd. 2019: 191) İyi köpek ölüsünü göstermez.

O’lganning ustiga tepgan. (Mirzayev vd. 2019: 246) Ölenin üstünde tepinmiş.

O’lganning ustiga – o’n tayoq. (Mirzayev vd. 2019: 247) Ölenin üstüne, on sopa.

Yolg’onchi o’likni guvoh tortar. (Mirzayev vd. 2019: 259) Yalancı ölüyü tanık tutar.

İkki qasam – bir o’lim. (Mirzayev vd. 2019: 260) İki yemin, bir ölüm.

Tuhmatchiga o’lik guvoh. (Mirzayev vd. 2019: 262) İftiracıya ölü tanıktır.

Yeyuviga chidasang, to’y qil, / O’luviga chidasang, qo’y qil. (Mirzayev vd. 2019: 267) Yemesine dayanırsan, düğün yap/ Ölümüne dayanırsan, koyun kes.

O’ligida azasi y’oq, / Tirigida – mazasi. (Mirzayev vd. 2019: 293) Ölüsünde yası yok, / Dirisinde, keyfi.

O’lik bo’rini it tishlamas. (Mirzayev vd. 2019: 293) Ölü kurdu köpek ısırmaz.

Yaqin qiz – o’g’il hisobi, / Uzoq qiz – o’lik hisobi. (Mirzayev vd. 2019: 328) Yakın kız, oğul hesabı, / Uzak kız, ölü hesabı.

Yig’lagan bilan o’lik tirilmas, / Yamagan bilan chirik tikilmas. (Mirzayev vd. 2019: 429) Ağlamayla ölü dirilmez, / Yamamayla çürük dikilmez.

O’lgan o’zbekning qo’ynida noni bor. (Mirzayev vd. 2019: 446) Ölen Özbek’in koynunda ekmeği var.

O’liging bo’lsa, yerga ber, / Qizing bo’lsa – erga. (Mirzayev vd. 2019: 489) Ölü varsa, toprağa ver, / Kızın varsa kocaya.

Bir boshga – bir o’lim. (Mirzayev vd. 2019: 134) “Bir başa, bir ölüm.”

Itga it o’limi. (Mirzayev vd. 2019: 434) “İte it ölümü.”

Ovchuning o’limi – ovda, / Suvchining o’limi – suvda. (Mirzayev vd. 2019: 436) “Avcının ölümü avda, / Sucunun ölümü suda.”

Bugun bo’lsa ham shu o’lim, / Erta bo’lsa ham shu o’lim. (Mirzayev vd. 2019: 485) “Bugün olsa da bu ölüm, / Yarın olsa da bu ölüm.”

Ilmsiz kishi o’limga yaqin. (Mirzayev vd. 2019: 175) “Eğitimsiz kişi ölümüne yakındır.”

Botirdan o’lim ham qo’rqar. (Mirzayev vd. 2019: 135) “Bahadırdan ölüm bile korkar.”

Qo’rquv o’limdan qutqarmas. (Mirzayev vd. 2019: 142) “Korku ölümden kurtarmaz.”

To’g’rilikka o’lim yo’q. (Mirzayev vd. 2019: 61) “Doğruluğa ölüm yok.”

- Elchiga o'lim yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 89) “Elçiye ölüm yok.”
- Yomonga o'lim yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 117) “Kötüye ölüm yok.”
- Dushmaningning o'limini tilaguncha, / Joningning sog'ligini tila. (Mirzayev vd. 2019: 122) “Düşmanın ölümünü dilemekten, / Canının sağlığını dile.”
- Beqo'ninga qo'nim yo'q, / Yomon odamga – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 67) “Huzursuza huzur yok, / Kötü adama ölüm.”
- Yomonga o'lim yo'q, / Yaxshiga – yurim. (Mirzayev vd. 2019: 76) “Kötüye ölüm yok, / İyiye yaşamak.”
- Otning o'limi – itning bayrami. (Mirzayev vd. 2019: 86) “Atın ölümü, itin bayramı.”
- Sichqonga – o'lim, / Mushukka – o'yin. (Mirzayev vd. 2019: 148) “Sıçana ölüm, / Kediye oyun.”
- Otning o'limi – itning bayrami. (Mirzayev vd. 2019: 441) “Atın ölümü, itin bayramı.”
- Asirlikdan o'lim yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 183) “Esirlikten ölüm iyidir.”
- O'zini maqtagan – o'limning qorovuli. (Mirzayev vd. 2019: 237) “Kendini öven, ölümün bekçisidir.”
- Uyqu o'lim bilan teng. (Mirzayev vd. 2019: 470) “Uyku ölümle denktir.”
- O'limni o'ylagan uy qurmas. (Mirzayev vd. 2019: 367) “Ölümü düşünen ev yapmaz.”
- Xo'rlik o'limdan yomon. (Mirzayev vd. 2019: 291) “Horlanmak ölümden beter.”
- Ayriliq o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 295) “Ayrılık ölümden zor.”
- Intizorliq o'limdan yomon. (Mirzayev vd. 2019: 297) “İntizar ölümden beter.”
- Yigitning xo'rliqi – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 391) “Yiğidin aşagılanması, ölümden ağır.”
- Nomus – yarim o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Namus, yarı ölüm.”
- Nomus – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Namus, ölümden ağır.”
- Orsiz turmushdan orli o'lim yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 392) “Arsız hayattan arlı ölüm iyidir.”
- Uyat – o'limdan qattiq. (Mirzayev vd. 2019: 393) “Utanc, ölümden ağır.”
- Er yigitga ikki nomus – bir o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 394) “Delikanhıya iki namus, bir ölüm.”
- Yaxshi kelin – kelin, / Yomon kelin – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 314) “İyi gelin, gelin; / Kötü gelin, ölüm.”
- <Ho'k> degan ho'kizga o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 51) “Bögüren öküze ölüm.”
- Beqo'ninga qo'nim yo'q, / Yomon odamga – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 67) “Huzursuza huzur yok, / Kötü adama ölüm.”
- Yaxshi bilan yurdim, / Yo'limni topdim. / Yomon bilan yurdim, / Go'rimni topdim. (Mirzayev vd. 2019: 91)
- “İyi ile oldum, / Yolumu buldum. / Kötü ile oldum, / Mezarımı buldum.”
- Urushning boshi – o'yin, / Oxiri – o'lim. (Mirzayev vd. 2019: 132) “Kavganın başı oyun, / Sonu ölüm.”
- Urishganga bir o'lim, / Orachiga – ikki. (Mirzayev vd. 2019: 414) “Kavgaya bir ölüm, / Arabulucuya, iki.”

5. 2. Mezar ve mezarla ilgili kelimelerle oluşturulan atasözleri

Mezar ve mezar ile ilgili kelimeler de ölüm kavramını hatırlatmaktadır. Özbek Türkçesinde ölüm kavramını çağrıştıran atasözlerinde mezar anlamında kullanılan “go'r”, “mozor” kelimeleri ve mezarıcı anlamında kullanılan “go'rkov” kelimesi kullanılmıştır.

O'lganda go'ring keng bo'lsin, / Tiriklikda – fe'ling. (Mirzayev vd. 2019: 97) Öldüğünde mezarın geniş olsun, / Diriliğinde huyun.

Tayoq ur-da, go'rga kir, / Tayoq ye-da, do'ngga chiq. (Mirzayev vd. 2019: 60) Sopa at da mezara gir, / Sopa ye de tepeye cik.

- To'g'rilik to'rga tortar, / O'g'rilik – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 61) Do'gruluk başköşeye çeker, / Hırsızlık mezara.
- Yomon bilan yer qo'shni ham bo'lma, / Go'r qo'shni ham bo'lma. (Mirzayev vd. 2019: 70) Kötüyle yer komşusu da olma, / Mezar komşusu da olma.
- Yomonga go'r qo'shni qilma, / Ig'vogarga – yon qo'shni. (Mirzayev vd. 2019: 75) Kötüyle mezar komşusu olma, / Baştan çıkarana yan komşu.
- Yomondan qarz olsang, ham yo'lda qistaydi, / Ham – go'rda. (Mirzayev vd. 2019: 77) Kötüden borç alırsan hem yolda sıkıştırır, / Hem mezarda.
- Yaxshi bilan yurdim, / Yo'limni topdim. / Yomon bilan yurdim, / Go'rimni topdim. (Mirzayev vd. 2019: 91) İyi ile oldum, / Yolumu buldum. / Kötü ile oldum, / Mezarımı buldum.
- Yaxshilik to'rga eltar, / Yomonlik – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 95) İyilik başköşeye taşır, / Kötülük mezara.
- Yaxshi so'z to'rga eltar, / Yomon so'z go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 110) İyi söz başköşeye taşır, / Kötü söz mezara.
- Tirik bo'lsak – bir yerda, / O'lik bo'lsak – bir go'rda. (Mirzayev vd. 2019: 128) Diri olsak bir yerde, / Ölü olsak bir kabirde.
- Janjali uy – azobli go'r. (Mirzayev vd. 2019: 131) Kavgalı ev, azaplı mezar.
- Urushlik uy – mozor. (Mirzayev vd. 2019: 132) Kavgalı ev, mezar.
- Bukrini go'r tuzatar. (Mirzayev vd. 2019:193) Kamburu mezar düzeltir.
- Tayoq o'g'ri to'g'rilar, / Go'r bukrini to'g'rilar. (Mirzayev vd. 2019: 196) Dayak hırsız düzeltir, / Mezar kamburu düzeltir.
- Yaxshi bola – to'rga tortar, / Yomon bola – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 203) İyi evlat başköşeye çeker, / Kötü evlat mezara.
- Oxonang keng – go'rxonang keng. (Mirzayev vd. 2019: 214) Mutfağın geniş, mezarlığın geniş.
- Yaxshi topsa, elga yoyar, / Yomon topsa, go'rga yoyar. (Mirzayev vd. 2019: 217) İyi bulsa, insanlara yayar, / Kötü bulsa, mezara yayar.
- Qiz bola erda yaxshi, / Er olmasa go'rda yaxshi. (Mirzayev vd. 2019: 224) Kız çocuk kocada iyi, / Koca olmasa mezarda iyi.
- Tirik bo'lib bozorda yo'q, / O'lik bo'lib – mozorda. (Mirzayev vd. 2019: 252) Diri olarak pazarda yok, / Ölü olarak mezarda.
- O'lik bo'lib go'rda yo'q, / Tirik bo'lib to'rda yo'q. (Mirzayev vd. 2019: 293) Ölü olarak mezarda yok, / Diri olarak başköşede yok.
- Umid o'rga tortar, / Umidsizlik – go'rga. (Mirzayev vd. 2019: 366) Ümit yüksek tepeye çeker, / Ümitsizlik mezara.
- Janjali uy – azobli go'r. (Mirzayev vd. 2019: 382) Kavgalı ev, azap dolu mezar.
- Ochofat tishi bilan o'ziga go'r qazir. (Mirzayev vd. 2019: 437) Açgözlü dişle kendine mezar kazar.
- Og'riq – go'rda, / Sog' – to'rda. (Mirzayev vd. 2019: 438) Hasta, mezarda; / Sağ, başköşede.
- Dalaning ko'kiga ishonguncha, / Otaning go'riga ishon. (Mirzayev vd. 2019: 442) Arazinin otuna güveneceğine, / Babanın mezarına güven.
- Mozoring yaqin bo'lsa ham, / Bozoring yaqin bo'lmasin. (Mirzayev vd. 2019: 443) Mezarın yakın olsa bile, / Pazarın yakın olmasın.
- Har kimga – bir uy, bir go'r. (Mirzayev vd. 2019: 490) Herkese, bir ev, bir mezar.
- Suvga tushgan quruq chiqmas, / Mozorga tushgan tirik chiqmas. (Mirzayev vd. 2019: 374) Suyu düşen kuru çıkmaz, / Mezara düşen diri çıkmaz.
- Mozorga o'lik kelmasa, / Go'rkov ketmonni chalar. (Mirzayev vd. 2019: 365) Mezara ölü gelmezse, / Mezarıcı kazmayı çalar.

5. 3. Ölümünden sonraki hayat ile ilgili kelimelerle oluşturulan atasözleri

Duyulduğunda ölüm kavramını hatırlatan ve dini inanç sistemlerine bağlı olarak ölümünden sonraki hayatı karşılayan cennet ve cehennem gibi kavramlar da Özbek atasözlerinde kullanılmıştır. Bu kavramlar Özbek Türkçesinde cennet anlamında kullanılan “jannat”, “behisht” ve cehennem anlamında kullanılan “do’zax”, “jahannam” kelimeleri ile karşılanmıştır.

Mehnatsiz rohat bo’lmas, / Savobsiz – jannat. (Mirzayev vd. 2019: 41) Emeksiz rahat olmaz, / Sevapsiz Cennet.

Tanbalga jannat yo’q, / Qaytib kelsa do’zax yo’q. (Mirzayev vd. 2019: 45) Tembele cennet yok, / Dönüp gelse cehennem yok.

Pora do’zax eshigini ochar, / O’zini bilgan undan qochar. (Mirzayev vd. 2019: 52) Rüşvet cehennem kapısını açar, / Kendini bilen ondan kaçır.

Yaxshining ishi – jannat, / Yomonning ishi – kasofat. (Mirzayev vd. 2019: 96) İyinin işi cennet, / Kötünün işi lanet.

Pora do’zax eshigini ochar. (Mirzayev vd. 2019: 115) Rüşvet cehennem kapısını açar.

Chaqimchining joyi – jahannam. (Mirzayev vd. 2019: 264) Gammazın yeri, cehennem.

Yaxshi ro’zg’or – jannat, / Yomon ro’zg’or – do’zax. (Mirzayev vd. 2019: 314) İyi aile cennet, / Kötü aile cehennem.

Beburdga behisht yo’q, / Qaytib kelsa do’zax ham. (Mirzayev vd. 2019: 376) Sözünde durmayana cennet yok, / Geri dönüp gelse cehennem de.

5. 4. “Ölüm” kavramını çağrıştıran diğer kelimelerle oluşturulan atasözleri

Ölüm; yaşayanlarca bilinmeyen ve dönüşü olmayan ürkütücü ve uzak bir yere gitmektir. Bu sebeple aramızdan ayrılmak, gitmek ve oraya gitmek ifadeleri “ölmek” kavramını karşılar. Ölüm kavramını çağrıştıran farklı kelimeler de bulunmaktadır. Ölüm meleği olarak bilinen Azrail, hayatın sonu anlamındaki ecel gibi kelimeler ölüm kavramını çağrıştıran bazı kelimelerdir.

Özbek Türkçesinde anlam açısından ölüm kavramını çağrıştıran atasözlerine bakıldığında ajal “ecel”, Azroil “Azrail”, kafan “kefen”, murasho’ “gassal”, dorga osmoq “darağacına asmak”, ko’mmoq “gömmek”, ko’milmoq “gömülmek”, jonga yetmoq “cana yetmek”, jon olmoq “can almak”, jon o’lmoq “canın ölmesi”, jonidan o’tmoq “canından geçmek”, jonga qasd etmoq “cana kast etmek”, joningni bermoq “canını vermek” kelimelerinin kullanıldığı atasözleri örnekleri ile karşılaşılr.

Yurtda o’g’ri topilmasa, / Zargarni dorga os. (Mirzayev vd. 2019: 63) Yurtta hırsız bulunmasa, / Kuyumcuyu darağacına as.

Ajalga davo yo’q, / Yomonga – balo. (Mirzayev vd. 2019: 66) Ecele deva yok, / Kötüye bela.

Ajal olib kelsa yov, / O’ldir, berma hech ayov. (Mirzayev vd. 2019: 118) Ecel getirirse düşman, / Öldür, verme hiç aman.

Qo’rqoqni ajal quvlar. (Mirzayev vd. 2019: 142) Korkağı ecel kovalar.

Echkining ajali yetsa, qassobni suzar. (Mirzayev vd. 2019: 169) Keçinin eceli gelse, kasabı boynuzlar.

Qirq yil qirg’in bo’lsa, / Ajali yetgan o’lar. (Mirzayev vd. 2019: 489) Kırk yıl kırgın olsa, Eceli gelen ölü.

Qo’rqoqqa ko’lankasi – azroil. (Mirzayev vd. 2019: 142) Korkağa gölgesi, Azrail.

Mol molga yetguncha / Azroil jonga yetar. (Mirzayev vd. 2019: 486) Mal mala yetene kadar / Azrail cana yeter.

Bepul kafan topilsa, o’lmaq kerak. (Mirzayev vd. 2019: 354) Parasız kefen bulunsa, ölmek lazım.

O'lmoqning jazosi – ko'mmoq, / Yomonning jazosi – urmoq. (Mirzayev vd. 2019: 117) Ölmenin cezası gömmek, / Kötünün cezası vurmak.

Yoshligingda odatlansang, / Qariganda ko'nikasan. / Qariganda odatlansang, / Ko'ninkkancha ko'milasan. (Mirzayev vd. 2019: 493) Gençliğinde âdet edinirsen, / Yaşlandığında alışırısın. / Yaşlandığında âdet edinirsen, / Alışana kadar gömülürsün.

Bilmas tabib jon olar. (Mirzayev vd. 2019: 172) Bilmeyen tabip can alır.

Yovga yalinma – joningni olar, / Dovga yalinma – molingni olar. (Mirzayev vd. 2019: 397) Düşmana sığınma, canını alır; / Güçlüye sığınma, malını alır.

Araq ichgan / O'ziga kafan bichgan. (Mirzayev vd. 2019: 472) Alkol içen / Kendine kefen biçendir.

Yozga chiqsang, jon o'lmas. (Mirzayev vd. 2019: 364) Yaza çıksan, can ölmez.

Çiqmagan jondan umid. (Mirzayev vd. 2019: 367) Çıkmayan candan ümit.

Jonidan o'tmasa, jonim demas. (Mirzayev vd. 2019: 462) Canından geçmese, canım demez.

O'tirik gap jonga qasd, / O'tkir pichoq – qinga. (Mirzayev vd. 2019: 264) Yalan söz cana kast, / Keskin bıçak, kınna.

Dushmanga joningni bersan ham, / Siringni berma. (Mirzayev vd. 2019: 121) Düşmanına canını versen de / Sırrını verme.

Qo'yingni qassobga so'ydir, / O'likni murdasho'ga yuvdir. (Mirzayev vd. 2019: 181) Koyununu kasaba kestir, / Ölüyü gassala yıkat.

Sonuç

Anlambilim çalışmalarında söz varlığı ve özellikle de belli bir oluşum süreci içerisinde meydana gelen atasözleri dil-toplum, dil-kültür, dil-tarih gibi ilişkilerin incelenmesinde oldukça önemli birer kaynak olarak karşımıza çıkar. Bir dilin konuşurları tarafından belli kavramların söz dizimi içerisinde kendine yer bulması, o kavrama farklı anlamlar yüklenmesi, o kavramı çağrıştıran farklı öğelerin bir araya getirilmesi, dilde ilgi kurma becerisini ve o dilin işleme seviyesini ortaya koyar.

Bu çalışmada, incelenen Özbek atasözlerinde ölüm kavramının nasıl değerlendirildiği ana hatlarıyla ortaya konulmaktadır. Bu çalışmayla, Özbek Türklerinin atasözlerinden hareketle ölüm ile ilgili dünya görüşleri hakkında ipuçları ortaya konmuştur.

Özbek Türkçesinde ölüm kavramının incelendiği bu çalışmada öncelikle Özbek Türkçesinde ölümden bahseden, ölüm kavramını çağrıştıran atasözleri tespit edilmiş ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Ölüm kavramının özellikleri ve atasözlerine kattıkları anlam doğrultusunda bir sınıflandırma yapılmıştır. Bu sınıflandırmaya göre atasözleri beş başlık altında değerlendirilmiştir.

Ölüm kavramının bir bitiş, kurtuluş, olarak değerlendirildiği atasözleri "Bir son olarak ölüm" başlığı altında değerlendirilmiştir. Bu başlık altında elli üç atasözüne yer verilmiştir.

Ölüm kavramı bazı atasözlerinde karşılaştırma ve benzetme amacıyla da kullanılmıştır. Karşılaştırılan ya da benzetme yapılan iki unsurdan birinin diğerine karşı ne denli değerli oluşu ölüm kavramının gücü, korkutuculuğu ve sonsuzluğu ile vurgulanmıştır. Benzetme ve karşılaştırma amacıyla ölüm kavramının kullanıldığı altmış sekiz atasözü "Benzetme ve karşılaştırma aracı olarak ölüm" başlığı altında değerlendirilmiştir.

Ölüm, bilinmezliklerin başlangıcı olması sebebiyle korkutucu ve insanlar açısından istenilmeyen bir kavramdır. İnsan hayatında karşılaşılabilecek en kötü olay ölüm olarak değerlendirilir. Bu sebeple hayatta karşılaşılan kötü olaylar ölümla eşdeğer tutulur. Özbek atasözlerinde ölüm kavramının kötü

durumları ifade ettiği kırk dört atasözü tespit edilmiş ve “Kötü durumda kalmayı ya da ceza çekmeyi ifade etme aracı olarak ölüm” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Ölüm, dünya yaşamındaki son aşamadır. Son olması özelliği dikkate alındığında ölümün bir zaman anlamının da olduğu dikkat çekmektedir. Özbek atasözlerinde ölüm kavramının zaman bildirme göreviyle kullanıldığı on üç atasözü tespit edilmiş ve “Zaman kavramı olarak ölüm” başlığı altında değerlendirilmiştir.

Özbek atasözlerinde ölüm kavramını çağrıştıran farklı kelimelerin de kullanıldığı görülmektedir. Ölüm kavramını çağrıştıran farklı kelimelerin kullanıldığı atasözleri “Farklı sözcüklerle karşılanan bir kavram olarak ölüm” başlığı altında alt başlıklara ayrılarak değerlendirilmiştir. Bu alt başlıklardan ilki ““Ceset, ölü, ölüm” anlamlarını karşılayan kelimelerle oluşturulan atasözleri” olarak belirlenmiş ve bu bölümde elli dört atasözüne yer verilmiştir. İkinci alt başlık ise “Mezar ve mezarla ilgili kelimelerle oluşturulan atasözleri” olarak belirlenmiştir. Bu bölümde de yirmi dokuz atasözüne değinilmiştir. Üçüncü alt başlık ise “Ölümden sonraki hayat ile ilgili kelimelerle oluşturulan atasözleri” olarak belirlenmiş ve bu başlık altında sekiz atasözüne yer verilmiştir. Dördüncü alt başlık ise ““Ölüm” kavramını çağrıştıran diğer kelimelerle oluşturulan atasözleri” olarak belirlenerek bu başlık altında yirmi atasözüne değinilmiştir.

Ölüm ile ilgili farklı alanlarda bilimsel çalışmalar yapılmıştır. Yapılan çalışmalar insanların ölümden korkmaları sebebiyle ölümü farklı kelimelerle anlatmayı tercih ettiklerini ortaya koymaktadır. Fakat Özbek Türkçesindeki atasözlerinde ölüm kavramı farklı kelimelerle ya da farklı yollarla anlatılmamıştır. Bu durumun en önemli sebeplerinden bir tanesi ölüm kavramının insan hayatındaki değeri doğrultusunda atasözlerinin etkisini artırmaktır.

Kaynakça

- Aksan, Doğan (2004). *Türkçenin Sözcük Varlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.
- Aksoy, Ömer Asım (1993). *Atasözleri ve Deyimler I Atasözleri Sözlüğü*. İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Aktan, Bilal (2011). "Cümle Yapısı Bakımından Özbek Atasözleri". *Turkish Studies*, Volume 6/2: 163-176.
- Alkaya, Ercan (2001). "Tatar Türkçesindeki Dil ve Söz ile İlgili Atasözleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11: 55-76.
- Boratav, Pertev Naili (1999). *Yüz Soruda Türk Folkloru*. İstanbul: Gerçek Yayınları.
- Bulduk, Türker Barış (2020). "Dîvânü Lugâti't-Türk ve Özbek Türkçesinde Ortaklaşan Atasözleri". *Kesit Akademi Dergisi*, 6(22): 90-100.
- Çobanoğlu, Özkul (2004). *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- Doğan, Levent (2009). "Uygur Atasözlerinde Yüceltilen Değerler". *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(1): 87-104.
- Duman, Mustafa (2012). *Türk Atasözlerinde "Ölüm"*. Prof. Dr. Fikret Türkmen Armağanı. Ed. Alimcan İnayet – Zeki Kaymaz. İzmir: Ege Üniversitesi Basımevi: 97-108.
- Erdem, Ahmet (2022). "Akrabalık Kavramları Bağlamında Özbek Atasözleri Üzerine Bir İnceleme". *Turkish Studies-Language*, 17(1): 37-53.
- Güner Dilek, Figen (2007). "Altay Türkçesinde Ölüm Kavramını Anlatan Sözler ve Söz Kalıpları". *BİLİG*, 42: 177-190.
- Harbalioglu, Neşe (2018). "Uygur Atasözlerinde Ölüm İle İlgili Sözcükler Üzerine". *Mavi Atlas*, 6(1): 48-66.
- Marufov, Z. M., vd. (1981). *Özbek Tilining İzahlı Lugati I/II*. Moskova: Rus Dili Nashriyot.
- Mirzayev, To'ra ve Sarimsoqov, Bahodir (1987). *O'zbek Halq Maqollari 1*. A-O. Toshkent.
- Mirzayev, To'ra ve Sarimsoqov, Bahodir (1988). *O'zbek Halq Maqollari 2*. P-H. Toshkent.
- Mirzayev, To'ra; Mosoqulov, Asqar; Sarimsoqov, Bahodir (2013). *O'zbek Halq Maqollari*. Toshkent: Sharq.
- Mirzayev, To'ra; Mosoqulov, Asqar; Sarimsoqov, Bahodir (2019). *O'zbek Halq Maqollari*. Toshkent: Sharq.
- Karaca, Faruk (1997). *Psikolojik Açından Ölüm ve Dinî İnanç İlişkisi*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Karaca, Faruk (2000). *Ölüm Psikolojisi*. İstanbul: Beyan Yayınları.
- Koç, Mustafa (2002). "Ölüm psikolojisi-I". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 8, 117-146.
- Koç, Mustafa (2002). "Ölüm psikolojisi-II". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi*, 9, 337-362.
- Koraş, Hikmet; Açık, Fatma; Öztürk, Zamira (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi Sözlük*. Ankara: Nobel.
- Komasyon (2006-2007). *Özbek Tilining İzahlı Lugati*. 5 Cilt. Editör: A. Madvaliyev. Toshkent: Davlat İlmîy Naşriyoti.
- Sağlam, Musa Yaşar (2001). "Atasözleri ve Deyimlerde İmgelem". *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 18(1): 45-51.
- Sağol-Yüksekkaya, Güliden (2010). "Türklerde Ölümün Algılanışı "Ölmek" Karşılığı Kullanılan Kelimelerden Hareketle". *Uçmağa Varmak Kitabı*, (Editörler: Emine Gürsoy-Naskali, Güliden Sağol-Yüksekkaya), İstanbul: Kitabevi, s. 3-40.

- Shukur, Eshqobil (2018). *Bobo So'z Izidan*. Toshkent: Sharq.
- TDK. (2011). *Türkçe Sözlük* (11. Baskı b.). Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Yalom, Irvin D. (2024). *Nietzsche Ağladığında*. Çev. Esra Birkan. Ayrıntı Yayınları
- Yılmaz, Yakup ve Sarı, Hatice. (2015). Türk Atasözlerinde Akrabalık Adlarının Kullanımı. *RumeliDE, Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, 2, 1-20.
- Yoldaşev, İbrahim ve Gümüş, Muhittin (1995). *Türkçe Açıklamalı Özbek Atasözleri*. Ankara: Engin.
- Zafer, Cem (2019). “Ölüm Olgusu ve Ölümün Sosyolojik Etkileri”. *Munzur Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 8(15): 64-82.